

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Γεωγραφία της Υπαίθρου

Ενότητα: Η σύγχρονη Ελληνική κοινωνία της υπαίθρου (μέρος Ι)

Κίζος Αθανάσιος

Τμήμα Γεωγραφίας

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο **«Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών»** έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

1. Σκοποί ενότητας.....	4
2. Περιεχόμενα ενότητας	4
2.1 Η δημιουργία του Ελληνικού κράτους, η αγροτική μεταρρύθμιση και η επέκταση: εκσυγχρονισμός, αγροτική έξοδος και μεταβολή του αγροτικού τοπίου. Παραδείγματα από ηπειρωτικές περιοχές και νησιά.	4
2.1.1 Η Αγροτική μεταρρύθμιση	4
2.1.2 Καλλιεργητικά συστήματα	6
2.1.3 Η Οργάνωση του Χώρου και το Αγροτικό Τοπίο.....	11
2.1.3.1 Ο εκσυγχρονισμός της αγροτικής παραγωγής	12
2.2 Η ένταξη στην ΕΕ και η ανάπτυξη της υπαίθρου	16
2.2.1 Ευρωπαϊκή Ένωση και ΚΑΠ	16
2.3 Ύπαιθρος χώρα στην Ελλάδα	19
2.3.1 Το τέλος του αγρότη;.....	19
2.3.2 Αγροτική Έξοδος και Επιστροφή: Συμβολικές Κοινότητες	20

1. Σκοποί ενότητας

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται η δημιουργία του Ελληνικού κράτους, η αγροτική μεταρρύθμιση και η επέκταση. Εξετάζονται ο εκσυγχρονισμός, η αγροτική έξοδος και η μεταβολή του αγροτικού τοπίου και παρατίθενται παραδείγματα από ηπειρωτικές περιοχές και νησιά.

2. Περιεχόμενα ενότητας

2.1 Η δημιουργία του Ελληνικού κράτους, η αγροτική μεταρρύθμιση και η επέκταση: εκσυγχρονισμός, αγροτική έξοδος και μεταβολή του αγροτικού τοπίου. Παραδείγματα από ηπειρωτικές περιοχές και νησιά.

2.1.1 Η Αγροτική μεταρρύθμιση

Το τέλος της Τουρκοκρατίας δεν συμπίπτει χρονικά για ολόκληρη την επικράτεια του σύγχρονου Ελληνικού κράτους. Η ενσωμάτωση νέων περιοχών στο Ελληνικό κράτος και η έλευση των προσφύγων μετά το 1922, επέτειναν τα προβλήματα αυτάρκειας τροφίμων και εκσυγχρονισμού της αγροτικής παραγωγής. Η αγροτική μεταρρύθμιση (1923 - 1937) αποτέλεσε ιδιαίτερα σημαντική αλλαγή για το ιδιοκτησιακό καθεστώς και τα καλλιεργητικά συστήματά τους.

Η ανάγκη για μεταρρύθμιση ξεκίνησε από την υπόθεση των εθνικών γαιών. Όπως έχει συζητηθεί στην αντίστοιχη παράγραφο, οι έγγειες σχέσεις στην Τουρκοκρατία, όριζαν πολύ λίγες ιδιόκτητες εκτάσεις από χριστιανούς, κυρίως όσες ήταν *‘πλήρεις ιδιοκτησίες (μούλκια) και όσα ανήκαν στην κατηγορία των «υποδημόσιων» γαιών και καλλιεργούνταν από χριστιανούς ραγιάδες’* καθώς και τα τσιφλίκια των Ελλήνων προυχόντων (Ψυχογιός, 1995). Οι υπόλοιπες γαίες, ανεξάρτητα από την ιδιοκτησιακή μορφή *‘«τουρκικό δημόσιο», σπαχήδες, ευαγή ιδρύματα (βακούφια) ή ιδιώτες (Ψυχογιός, 1995, σελ. 59)’* λογίζονται ως *‘εθνικές γαίες’* και το νεοσύστατο Ελληνικό δημόσιο αναλαμβάνει τον ρόλο της οικονομικής εξουσίας που ασκούσαν προηγουμένα οι Τούρκοι διοικητές, δηλαδή την συγκέντρωση φόρων, ενοικίων και γαιοπροσόδου, *‘δικαιώματι πολέμου’*, καθεστώς το οποίο έληξε για το αρχικό Ελληνικό κράτος το 1871, όταν διαμοιράστηκαν οι εκτάσεις στους καλλιεργητές τους, έναντι αντιτίμου. Έτσι, το Ελληνικό δημόσιο εμφανίζεται ως ο μεγαλύτερος ιδιοκτήτης γης, εισπράττοντας *‘επικαρπία’* από τις γαίες, ενώ διεκδικεί ακόμη και κοινοτικούς βοσκότοπους, όπου οι Κοινότητες δεν μπορούν να αποδείξουν την κυριότητα τους από την Τουρκοκρατία.

Το σύστημα των εθνικών γαιών, σε συνάρτηση με τη γενική διαθεσιμότητα της γης, άμβλυσε τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε μεγάλης κλίμακας καλλιέργειες και μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις. Έτσι, ο καλλιεργητής – άμεσος παραγωγός ως το 1871 που έγινε ο 1^{ος} διαμοιρασμός στην τότε Ελλάδα, ήταν δυνατόν να (Μπουρνόβα και Προγουλάκης, 1999, σελ. 50, υπογραμμίσεις των συγγραφέων):

Εργάζεται σε γη που ήταν ιδιοκτησία του. Σ’ αυτήν την περίπτωση ολόκληρο το προϊόν έμενε στον ίδιο, εκτός από την σε είδος φορολογία που αποσπούσε το κράτος και που ανέρχονταν στο 10% του συνόλου της ακαθάριστης παραγωγής (*δεκάτη*)

Εργάζεται σε δημόσια γη (*εθνικές γαίες*), οπότε εκτός από την *δεκάτη* όφειλε επιπλέον ως ενοίκιο στο κράτος –ιδιοκτήτη το 15% του προϊόντος (*φόρος επικαρπίας*)

Εργάζεται σε γη που ανήκε σε άλλον ιδιώτη: σ' αυτήν την περίπτωση το μερίδιο που όφειλε στον ιδιοκτήτη μετά την αφαίρεση της *δεκάτης*, ήταν συνήθως το μισό της σοδειάς, αν ο τελευταίος παραχωρούσε το σπόρο και τα ζώα [μισακάρικο σύστημα] ή το ένα τρίο αν ο ιδιοκτήτης δεν συμμετείχε στα έξοδα της παραγωγής [τριτάρικο σύστημα].

Φαίνεται έτσι ότι διατηρούνται τα συστήματα εκμετάλλευσης της Οθωμανικής περιόδου (μισακάρικο και τριτάρικο), τα οποία εφαρμόζονταν και στα τσιφλίκια.

Ζήτημα μεγάλων ιδιοκτησιών δημιουργήθηκε με τις νέες περιοχές που ενσωματώθηκαν στο Ελληνικό κράτος, την Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, καθώς τα περισσότερα τσιφλίκια πουλήθηκαν φθηνά από τους Τούρκους ιδιοκτήτες τους σε Έλληνες, αν και προστατεύονταν από συμφωνίες εξασφάλισης της περιουσίας τους (Μουζέλλης, 1978, Σαβοριανάκης, 2000). Οι νέοι αυτοί Έλληνες τσιφλικάδες, προστατευόμενοι από τις διατάξεις του Ελληνικού δικαίου, απέκτησαν μεγαλύτερα δικαιώματα πάνω στους αγρότες που καλλιεργούσαν τις γαίες τους, καταργώντας το κληρονομικό δίκαιο εκμετάλλευσης τους και αποδεδεσμεύοντας τις γαίες κατά βούληση έπειτα από το πέρας των συμφωνιών εκμετάλλευσης (Μουζέλλης, 1978, Ρόκος, 1988). Μόνο μετά το 1911 άρχισαν να προστατεύονται επαρκώς τα δικαιώματα των καλλιεργητών.

Τα ζητήματα αυτά της μεγάλης ιδιοκτησίας και των εθνικών γαιών, ήταν αυτά που λύθηκαν οριστικά με την αγροτική μεταρρύθμιση, η οποία εξαγγέλθηκε το 1917, άρχισε να εφαρμόζεται όμως μετά το 1922 και την έλευση των προσφύγων και ολοκληρώθηκε το 1932 (Βεργόπουλος, 1975, Μουζέλλης, 1978, Αβδελίδης, 1987). Οι εθνικές γαίες διαμοιράστηκαν νωρίτερα, το ίδιο θέμα όμως προέκυψε από τις ιδιοκτησίες των περιοχών που προσαρτήθηκαν έπειτα από τους Βαλκανικούς πολέμους και τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Η μεταρρύθμιση, το τελευταίο στάδιο των μεταβολών του Ελληνικού γαιοκτητικού συστήματος έπειτα από την συγκρότηση του Ελληνικού κράτους, προσδιορίζεται περισσότερο από τις νέες αντιλήψεις περί ιδιοκτησίας που εισάγονται από την (Ευρώπη Βεργόπουλος, 1975) και καθορίζουν το δικαίωμα ατομικής ιδιοκτησίας της γης από μικροϊδιοκτήτες. Την ίδια περίπου χρονική περίοδο, παρόμοιες μεταρρυθμίσεις λαμβάνουν χώρα σε ολόκληρη την Ανατολική Ευρώπη, αν και η Ελληνική είναι από τις πρώτες και πλέον ριζοσπαστικές (το 49,8% των συνολικά καλλιεργούμενων γαιών, διανεμήθηκε σε ακτήμονες Βεργόπουλος, 1975, σελ. 179). Οι λόγοι επιβολής της μεταρρύθμισης στην συγκεκριμένη χρονική συγκυρία, έχουν να κάνουν με το ολοένα και αυξανόμενο κοινωνικό βάρος της μεγάλης ιδιοκτησίας και βέβαια με τις ανάγκες εποικισμού των 1,5 εκατομμυρίων προσφύγων το 1922. Ένας απολογισμός της μεταρρύθμισης δείχνει ότι η συντριπτική πλειοψηφία της μεγάλης ιδιοκτησίας συγκεντρώνεται στην Θεσσαλία, στην Μακεδονία - Θράκη και στην Ήπειρο (1414 ιδιοκτησίες έκτασης 7.291.588 στρεμμάτων, σε σύνολο 1684 ιδιοκτησιών έκτασης 8.311.723 στρ., Βεργόπουλος, 1975, σελ. 179, δηλαδή το 87,7% της συνολικής γης που διανεμήθηκε).

Το γενικό συμπέρασμα από την ιστορική πορεία της αγροτικής παραγωγής στην Βαλκανική Χερσόνησο και γενικά στη Μεσόγειο, είναι ότι, ως και την δημιουργία εθνικών κρατών και τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις που αυτές επέφεραν με αποτέλεσμα την οριστική δημιουργία της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας, σημαντικό ρόλο στην διαδικασία διαμόρφωσης αγροτικών τοπίων παίζει η *χρήση* των γαιών και τα ανάλογα *συστήματα διαχείρισης*. Τα συστήματα ιδιοκτησίας είναι διαφορετικά από τα συστήματα διαχείρισης, καθώς η μικρή ιδιοκτησία δεν υπάρχει, υπάρχει όμως και είναι ιδιαίτερα σημαντική η *ιδιωτική και κοινοτική διαχείριση των γαιών* (Παπαταξιάρχης, 1990,

Πανταζόπουλος, 1990). Με την δημιουργία του Ελληνικού κράτους και τελικά με την μεταρρύθμιση, ταυτίζεται η ιδιοκτησία σε μεγάλο βαθμό με την διαχείριση, καθώς μεγάλο ποσοστό των γαιών ανήκει πλέον στους διαχειριστές τους, τους αγρότες. Η σύμπτωση της ιδιοκτησίας της γης από μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις και της εντατικοποίησης της αγροτικής παραγωγής ως τον πλήρη εκσυγχρονισμό της αγροτικής παραγωγής και τη σταδιακή ενσωμάτωση της στο καπιταλιστικό σύστημα, οφείλεται στην ιδιομορφία της κοινωνικής ενσωμάτωσης της αγροτικής παραγωγής. Έτσι, η Ελληνική οικογενειακή γεωργία ενσωματώθηκε στους μηχανισμούς της αγοράς (Βεργόπουλος, 1975, Κρεμμυδας, 1988). Η ενσωμάτωση αυτή και ο συνακόλουθος εκχρηματισμός των προϊόντων και υπηρεσιών (Ψυχογιός, 1995, Ασδραχάς, 1988) είναι συνυπεύθυνες για τον ευρύτατο εκσυγχρονισμό της αγροτικής παραγωγής, που ξεκίνησε με το τέλος της αγροτικής μεταρρύθμισης και εξαπλώθηκε ευρύτατα μετά το 1950.

2.1.2 Καλλιεργητικά συστήματα

Σκοπός των συστημάτων διαχείρισης, ήταν η όσο το δυνατόν ολοκληρωμένη διαχείριση των υπάρχοντων πόρων, με την ενσωμάτωση ζωικής και φυτικής παραγωγής. Έτσι, η φυτική παραγωγή χρησίμευε για παραγωγή σιτηρών για ιδιοκατανάλωση και εμπορία, αλλά και για ζωοτροφή για αιγοπρόβατα κυρίως και σε μικρότερο βαθμό αγελάδες και βοοειδή, τα απόβλητα των οποίων χρησίμευαν για την ανανέωση της γονιμότητας των εδαφών, με ενέργεια που προερχόταν κυρίως από ανθρώπινη εργασία. Η γονιμότητα του εδάφους έτσι εξασφαλιζόταν από την εναλλαγή καλλιεργειών, την αγρανάπαυση με ταυτόχρονη βόσκηση και τα κοινά (σε επίπεδο κοινότητας ή οικισμού) διαχειριστικά συστήματα βοσκοτόπων (Νιτσιάκος, 1995) ή/και την εποχιακή μετακίνηση κοπαδιών, όπου αυτό ήταν δυνατό (Saulnier, 1987). Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι η πρακτική της περιοδικής μετακίνησης κοπαδιών έβρισκε εφαρμογή ακόμη και σε ορισμένα μεγάλα νησιά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Λέσβος, όπου μαρτυρίες για ημινομαδικές μετακινήσεις κτηνοτρόφων στο εσωτερικό του νησιού υπάρχουν ως και την δεκαετία του 1970. Οι μετακινήσεις αυτές πραγματοποιούνται με συλλογική ενοικίαση ελαιοκτημάτων από τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους (ονομάζεται *μπιτερμές*, Anthoroulou, 1993). Παρόμοια καλλιεργητικά συστήματα αναπτύχθηκαν και σε άλλες Μεσογειακές χώρες, με χαρακτηριστικά παραδείγματα το Πορτογαλικό *montado* (Pinto-Correia and Mascarehnas, 1999, Firmino, 1999) και το Ισπανικό *dehesa* (Gomez-Limon and Fernandez, 1999), τα οποία αποτελούν μικτά συστήματα (κτηνοτροφία και καλλιέργεια ελαιώνων ή εκμετάλλευση βελανιδιών κυρίως, αλλά μπορούσαν να περιλαμβάνουν και άλλους δενδρώνες). Ο έλεγχος των εχθρών των καλλιεργειών και ιδιαίτερα των ζιζανίων, γίνονταν χειρωνακτικά.

Επίσης, πολλές Κοινότητες ήταν όπως είδαμε αυτοδιοικούμενες σε μεγάλο βαθμό στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με φορολογική κυρίως εξάρτηση από την εκάστοτε κεντρική εξουσία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί επίσημο έγγραφο (1928) του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους για το Δημοτικό σύστημα του Αρχιπελάγους επί Τουρκοκρατίας όπου αναφέρονται τα εξής: «*Εις της αρχήν του έτους, οι πρόκριτοι εκάστης νήσου συνήρχοντο εις προσδιωρισμένον μέρος, όπου δια της πλειοψηφίας έκλεγον τους προεστώτας των, τους οποίους ονόμαζαν άρχοντες...*[η πρώτη φροντίδα των οποίων ήταν να] *στείλουν εις την Κωνσταντινούπολιν επιτρόπους δια να πληρώσουν τον τακτικόν φόρον. Τα εισοδήματα των κοινοτήτων ήσαν τα εκ των*

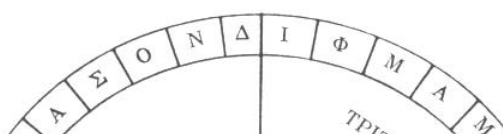
αμέσων και εμμέσων φόρων, τα οποία εκάστη κοινότης εισέπραττε δι' ιδίον της λογαρασμόν...οι άρχοντες ήσαν δικασταί επί των πολιτικών και ποινικ'ν δικών. Έφεσις των αποφάσεων ηδύνατο να γενή ενώπιον του διεμηνέως των νησιών[άλλο καθήκον της εξουσίας ήταν] να πληρώση δια τα έξοδα της τοπικής διοικήσεως και αι ζημιαίοι εις τις οποίας υπεβάλλοντο για τους πραττομένους φόνους και κλοπάς εντός της περιφέρειας των» (Χουλιάρκης, 1973, σελ. 54-5). Η αυτονομία αυτή επεκτείνεται και στην παραγωγική διαχείριση των γαιών και των δασικών και υδατικών πόρων (Γάσπαρης, 1997), η οποία πραγματοποιείται συγκεντρωτικά σε μεγάλο βαθμό με φροντίδα για την μακροπρόθεσμη διατήρηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας άρα και κάποιας μορφής περιβαλλοντικής ισορροπίας. Το σταδιακό πέρασμα της εξουσίας στα χέρια του κεντρικού κράτους και η αγροτική μεταρρύθμιση ολοκληρώνει μια διαδικασία περάσματος της εξουσίας και των αποφάσεων στους οικονομικά ισχυρούς προύχοντες και της γης στους ιδιοκτήτες της, καταλύοντας τις Κοινοτικές μορφές διαχείρισης.

Έτσι, όσον αφορά στην φυτική παραγωγή, τα τρία επικρατέστερα καλλιεργητικά συστήματα στην Ελλάδα περιλαμβάνουν διετείς -ή τριετείς σε κάποιες περιπτώσεις (Kenna, 1996, Γάσπαρης, 1997, Πρόντζας, 1992) - αμειψισπορές, με τις εξής παραλλαγές (Κωστής, 1987, Πρόντζας, 1992):

- Αγρανάπαυση – σιτάρι (ή κριθάρι, βρώμη σίκαλη)
- Όσπρια – σιτάρι (το είδος των οσπρίων παρουσιάζει μεγάλες χωρικές διαφοροποιήσεις)
- Αραβόσιτος ή κάποιο άλλο σκαλιστικό φυτό – σιτάρι
- Σιτάρι – 'χερσάδι' (βοσκότοπος, ο οποίος δεν οργώνεται)

Η μεταρρύθμιση αποτελεί περισσότερο μια συμβολική ημερομηνία μεταβολής των καλλιεργητικών συστημάτων για τα οποία πρέπει να τονιστεί ξανά ότι πότε δεν ήταν σταθερά για μεγάλες χρονικές περιόδους. Οι μεταβολές όμως μετά την μεταρρύθμιση ήταν ραγδαίες, με την εισαγωγή για πρώτη φορά του διαχωρισμού φυτικής και ζωικής παραγωγής, διαχωρισμό που εντάθηκε αργότερα, αυξάνοντας τις καλλιεργούμενες εκτάσεις και εντατικοποιώντας τις καλλιέργειες. Τα διετή συστήματα αγρανάπαυσης εγκαταλείπονται σταδιακά για τριετή (Μπουρνόβα και Προγουλάκης, 1999), με τα οποία η συνολική καλλιεργούμενη έκταση χωρίζεται σε τρεις περιοχές, από τις οποίες η μια χρησιμοποιείται ως βοσκότοπος αγραναπαυόμενη και οι άλλες δύο καλλιεργούνται με δημητριακά. Στους ορεινούς ηπειρωτικούς όγκους, η χωρική διάρθρωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων περιελάμβανε (όπως θα αναλυθεί και αργότερα) **κοινοτικούς** βοσκότοπους, **«κλαδερά»** (θαμνώνες για βόσκηση) και **δάση** για υλοτόμηση (Σχήμα 1). Η διαχείριση των εκτάσεων αυτών ήταν κοινή με τοπικές συμφωνίες (χωρίς να λείπουν διαφωνίες ή προστριβές μεταξύ διαφορετικών ομάδων).

Σχήμα 1. Το τριετές σύστημα καλλιέργειας του σιταριού στη Θεσσαλία τον 19^ο αιώνα (πηγή, Πρόντζας, 1992, σελ. 299)

Περισσότερο αναλυτικά, στις αρχές του αιώνα, έξι διαφορετικές κατηγορίες **αγροτικών παραγωγικών συστημάτων** (κοινωνικοοικονομικοί σχηματισμοί) αναγνωρίστηκαν από τον Κ. Καραβίδα (Δαμιανάκος, 1999, Γεωργούλας, 1997, για περισσότερα Byrnes, 1976, Peristiany, 1976, Sivignon, 1992). Οι σχηματισμοί αυτοί είναι: Το *τσελιγκάτο*, (συνεταιριστική οργάνωση ποιμένων, στη βάση της των αρχών της κοινωνικής αμοιβαιότητας υπό την εξουσία αιρετού *αρχιτσέλιγκα* με ευρύτατες αρμοδιότητες, Νιτσιάκος, 1995, Δαμιανάκος, 1999), το *τσιφλίκι*, για το οποίο ήδη έχουν αναφερθεί οι κυριότερες ιδιότητες του, η αδιαίρετη οικογένεια σλαβικού τύπου (*ζάντρουγκα*), που στηρίζεται στην αυτάρκεια που της προσφέρει ο συνδυασμός γεωργίας, κτηνοτροφίας -όχι νομαδικής- και οικιακής βιοτεχνίας για να επιβιώσει, το *χωρικό σύστημα* (στενή ατομιστική χωρική οικογένεια των ελεύθερων μικροϊδιοκτητών καλλιεργητών, το οποίο αποτελεί μια παραλλαγή της ζάντρουγκας), η *‘μικτή’ οικογενειακή εκμετάλλευση* της Πελοποννήσου, (που αποτελεί την μεταμόρφωση της παραπάνω μορφής σε καθαρά εμπορευματική καλλιέργεια) και το *κεφαλοχώρι*, (το οποίο αποτελεί την έκφραση της Κοινοτικής διαχείρισης γαιών σε ημιορεινό και πεδινό επίπεδο. Από αυτά τα συστήματα, τα κυριότερα είναι το κεφαλοχώρι, το τσελιγκάτο και η ζάντρουγκα (Γεωργούλας, 1997, Δαμιανάκος κ.α., 1997, Νιτσιάκος, 2000, Νιτσιάκος, 1995, Kaser, 2000).

Το *κεφαλοχώρι*, το οποίο αποτελεί την έκφραση της Κοινοτικής διαχείρισης γαιών σε ημιορεινό και πεδινό επίπεδο. Πρόκειται για πολύ παλιά μορφή οργάνωσης, αυτοδιοικούμενη σε μεγάλο βαθμό, με φορολογική κυρίως εξάρτηση από την εκάστοτε κεντρική εξουσία. Η αυτονομία επεκτείνεται και στην παραγωγική διαχείριση των γαιών, η οποία πραγματοποιείται συγκεντρωτικά σε μεγάλο βαθμό με φροντίδα για την μακροπρόθεσμη διατήρηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας άρα και περιβαλλοντικής ισορροπίας τους. Το σταδιακό πέρασμα της εξουσίας στα χέρια του κεντρικού κράτους ολοκληρώνει μια διαδικασία πέρασματος της εξουσίας και των αποφάσεων στους οικονομικά ισχυρούς προύχοντες. Το κεφαλοχώρι δεν αποτελεί μια

ξεχωριστή κατηγορία παραγωγικού συστήματος στην πραγματικότητα, αλλά σε αυτό 'στεγάζονται' μια σειρά από παραγωγικά συστήματα (Δαμιανάκος, 1999).

Το *τσελιγκάτο*, αποτελεί συνεταιριστική οργάνωση ποιμένων, στη βάση της των αρχών της κοινωνικής αμοιβαιότητας υπό την εξουσία αιρετού *αρχισέλιγκα* με ευρύτατες αρμοδιότητες. Ο τρόπος αυτός οργάνωσης προσφέρει αποτελεσματική ασφάλεια και αυτάρκεια σε ένα σύστημα σταθερό, προσηλωμένο σε προγονικές παραδόσεις και πίστη, προσανατολισμένο στην εσωστρέφεια και στην αποτελεσματική διαχείριση των πόρων του (Δαμιανάκος, 1999).

Σε γενικές γραμμές, το τσελιγκάτο αποτελούνταν από έναν παραγωγικό σχηματισμό αποτελούμενων από ένα αριθμό κτηνοτρόφων κάτω από την ηγεσία του οικονομικά ισχυρότερου (Νιτσιάκος, 1995). Λειτουργούσε συμπληρωματικά με τα τσιφλίκια, χρησιμοποιώντας ως χειμερινούς βοσκότοπους τις αγραναπαυόμενες εκτάσεις των τσιφλικιών. Η οργάνωση του τσελιγκάτου βασιζόταν στην συμπληρωματικότητα κεφαλαίου και εργασίας. Ο τσέλιγκας διέθετε το ζωικό κεφάλαιο, τις βοσκήσιμες εκτάσεις και οι συμβαλλόμενοι τσομπάνηδες προσέφεραν την εργατική τους δύναμη συν το ζωικό κεφάλαιο που διέθεταν. Παρά την μυθολογική αύρα 'αγροτικής', 'παραδοσιακής' ζωής, το τσελιγκάτο ήταν *ένας εκμεταλλευτικός κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός βασισμένος σε πελατειακές σχέσεις, όπου πλούσιοι κτηνοτρόφοι χρησιμοποιούσαν την οικονομικά πλεονεκτική θέση τους για να χειραγωγούν οικονομικά και πολιτικά ολόκληρες ομάδες από φτωχές οικογένειες'* (Νιτσιάκος, 1995, σελ. 67).

Παραγωγικά, το τσελιγκάτο είναι προσανατολισμένο στην κτηνοτροφία, με αποτελεσματική κοινοτική διαχείριση των βοσκοτόπων, εποχιακές μετακινήσεις για αποφυγή υπερβόσκησης, διαχείριση δασικών εκτάσεων με ελεγχόμενη υλοτόμηση και μικρές καλλιεργούμενες εκτάσεις σιτηρών ή οσπρίων. Γενικά πρόκειται για εξαιρετικά *εσωστρεφές* σύστημα, αποτέλεσμα και του περιορισμού σε ορεινές εκτάσεις.

Η αγροτική μεταρρύθμιση και η διάλυση των τσιφλικιών αποτέλεσαν την αρχή του τέλους των τσελιγκάτων, το οποίο επήλθε ολοκληρωτικά με τον εμφύλιο πόλεμο. Η εντατικοποίηση των καλλιεργειών που χρησιμοποιούνταν ως βοσκότοποι αποτέλεσε την αρχή του τέλους της εποχικής μετακίνησης και τον περιορισμό των κοπαδιών σε ορεινούς όγκους, ενώ οι τσέλιγκες και οι συνεργαζόμενοι κτηνοτρόφοι εγκαταστάθηκαν μόνιμα στις κοινότητες τους συνδυάζοντας γεωργία με στατική κτηνοτροφία και παροχή ζωοτροφών τον χειμώνα ή εκμετάλλευση νέων βοσκοτόπων.

Η αδιαίρετη οικογένεια σλαβικού τύπου (*ζάντρουγκα*), η οποία στηρίζεται στην αυτάρκεια που της προσφέρει ο συνδυασμός γεωργίας, κτηνοτροφίας (όχι νομαδικής) και οικιακής βιοτεχνίας για να επιβιώσει. Τέτοιες οικογένειες μεγαλώνουν γύρω από έναν αρχικό πυρήνα για να αναπαραχθούν όταν φτάσουν σε 'κρίσιμο' μέγεθος. Παραγωγικά, η αυξημένη αυτάρκεια και η δυνατότητα κάλυψης όλων σχεδόν των αναγκών, προσφέρουν στην οικογένεια σχετική ασφάλεια και δυνατότητα παραγωγής προϊόντων που μπορούν να εμπορευματοποιηθούν. Όπως και το τσελιγκάτο, πρόκειται για σύστημα εσωστρεφές, προσανατολισμένο στη αυτάρκεια (Δαμιανάκος, 1999).

Άλλες ιδιαίτερα σημαντικές αλλαγές που επηρεάζουν τον αγροτικό κόσμο και την παραγωγή είναι: η σημαντική *βελτίωση των συνθηκών μεταφοράς*, η *μεταβολή στον τρόπο φορολογίας* των δημητριακών και ο μεταβαλλόμενος ρόλος της *μετανάστευσης* (Κωστής, 1990, Μπουρνόβα και Προγουλάκης, 1999, Καρύδης, 1998).

Οι **συνθήκες μεταφοράς των αγροτικών προϊόντων**, μπορούν να θεωρηθούν υπεύθυνες σε γενικές γραμμές για το είδος των καλλιεργειών που επικρατούν σε μια

περιοχή. Καθώς το οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο είναι περίπου ανύπαρκτο μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα (Ανωγιάτης – Πελε, 1993), το μόνο αξιόπιστο σε όγκο και ταχύτητα δίκτυο μεταφορών είναι το θαλάσσιο. Οπότε, περιοχές όπου η πρόσβαση από την θάλασσα είναι εύκολη, μπορούν να συμμετέχουν στην διεθνή αγορά, ενώ απομονωμένες περιοχές πρέπει να είναι αυτόαρκεις σε μεγαλύτερο βαθμό. Μαρτυρίες της εποχής υποδεικνύουν ότι το κόστος μεταφοράς σίτου από την Ακαρνανία σε λιμάνι μέσω ξηράς είναι *μεγαλύτερο* από το κόστος μεταφοράς σίτου από τη Ρωσία μέσω θάλασσας (Μπουρνόβα και Προγουλάκης, 1999, Ανωγιάτης – Πελέ, 1993). Έτσι, τα παράλια και τα νησιά συμμετέχουν περισσότερο στο αγροτικό εμπόριο της εποχής και δεσμεύουν μικρότερες εκτάσεις για καλλιέργεια σιτηρών -καλλιέργειες απαραίτητες για παραγωγή τροφής- παρουσιάζοντας εξειδικεύσεις σε ελιές, αμπέλια και σπυρώνες, καλλιέργειες κατ' εξοχήν εμπορεύσιμες. Η ανάπτυξη καλύτερων μέσων μεταφοράς, αρχικά του σιδηροδρομικού και έπειτα του οδικού δικτύου, συνετέλεσε στην καλύτερη κυκλοφορία των αγροτικών προϊόντων και στην σταδιακή εμπορευματοποίηση της γεωργίας, με την έναρξη της ενσωμάτωσης της στην οικονομία της αγοράς. Οι μεταβολές αυτές συνέπεσαν μάλιστα με την μεταρρύθμιση και τη δημιουργία της μικρής ατομικής ιδιοκτησίας που σήμανε την υποχρεωτικό εκχρηματισμό της παραγωγής, αλλά και με την μεταβολή στον τρόπο φορολογίας. Έτσι, η φορολογία των δημητριακών ως το 1863 γίνεται σε είδος -σιτάρι. Η καταβολή της σε χρήμα έκτοτε, υποχρεώνει τους καλλιεργητές να αναλάβουν οι ίδιοι την εμπορευματοποίηση της αναγκαίας ποσότητας του προϊόντος, οδηγώντας τους σταδιακά στην μεγιστοποίηση της παραγωγή για επίτευξη πλεονάσματος, σε αντίθεση με την ως τότε πρακτική της παραγωγής για την κάλυψη των αναγκών τους (Μπουρνόβα και Προγουλάκης, 1999). Εξαιρέση αποτελούν και εδώ οι παραγωγοί εμπορευματικών προϊόντων, όπως η σταφίδα τον 19^ο αιώνα, ο καπνός και το ελαιόλαδο τον 20ο. Πάντως οι διακρίσεις αυτές σε καλλιεργητές προσανατολισμένους στην αγορά ή στην αυτό-κατανάλωση, είναι σχηματικές, καθώς, αφενός η ετερογένεια των καλλιεργητών είναι σημαντική, αφετέρου όλη η παραγωγή είναι σχετικά προσανατολισμένη προς την κάλυψη των αναγκών των ίδιων πρωταρχικά και έπειτα προς την παραγωγή για την αγορά.

Η **μετανάστευση** αποτελεί σημαντικό παράγοντα κοινωνικής και οικονομικής εξισορρόπησης σε όλη την διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Αρχικά ήταν κυρίως εποχικό φαινόμενο και αφορούσε είτε μετακινήσεις για αναζήτηση βοσκότοπων, είτε μετακινήσεις για εποχιακή απασχόληση και συμπλήρωση του οικογενειακού εισοδήματος (Νιτσιάκος, 1995, Κωστής, 1990). Οι έντονες πολιτικές ανακατατάξεις και οι συνεχείς πόλεμοι, έθεσαν όρια σε αυτές τις εποχιακές μετακινήσεις, αναγκάζοντας μέρη του πληθυσμού να αναζητήσουν νέους προορισμούς. Ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, αποτελούν εξαιρετικά δημοφιλείς προορισμούς. Ταυτόχρονα, μεγαλώνει το ρεύμα μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ ως το 1924, οπότε οι σκληροί περιορισμοί οδηγούν την μεταναστευτική πίεση προς την Αυστραλία, τον Καναδά και τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Η μετανάστευση 'ρυθμίζει' αυτήν την περίοδο τον πλεονάζοντα πληθυσμό, διατηρώντας κάποιες πληθυσμιακές ισορροπίες, ενώ εξασφαλίζεται και η οικονομική βοήθεια από τα εμβάσματα των μεταναστών.

Οι συνθήκες έτσι στην Ελλάδα είναι 'ώριμες' για τον εκσυγχρονισμό της Ελληνικής γεωργίας, παράλληλα με την εκβιομηχάνιση και τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας.

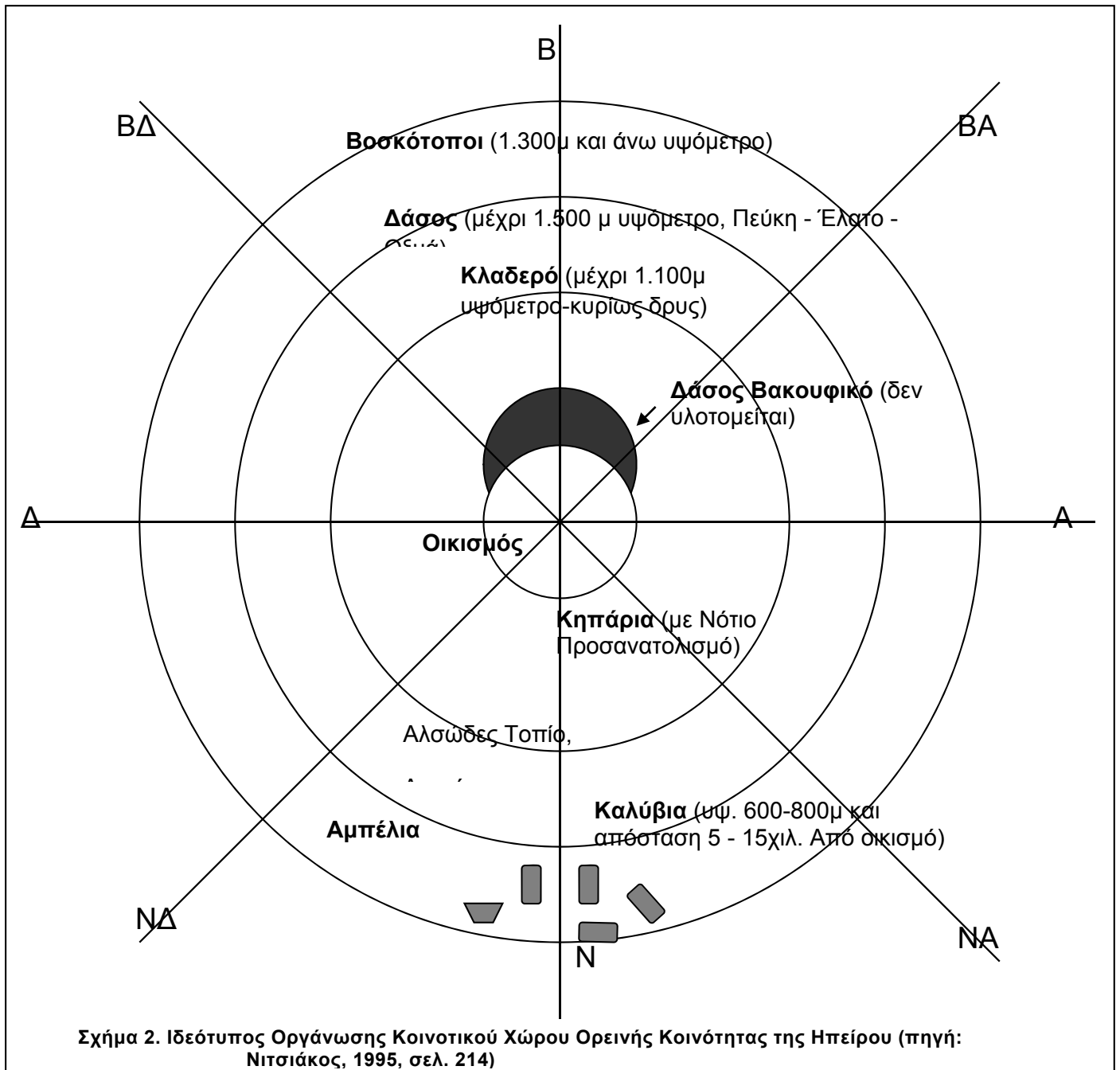
2.1.3 Η Οργάνωση του Χώρου και το Αγροτικό Τοπίο

Ο Κοινοτικός χώρος κάθε οικισμού οριοθετείται από ένα σύνολο σημείων και κοινωνικών, πολιτισμικών και οικολογικών χαρακτηριστικών, ορίζοντας έτσι την κοινοτική έκταση με ξωκλήσια (τα ιδεατά όρια της Κοινότητας φαίνεται να οριοθετούνται από ένα σύνολο παρεκκλησιών στις τέσσερις γωνίες του ορίζοντα που περικλείουν το χωριό σε ένα 'μαγικό κύκλο' προστασίας, Κυριακίδου – Νέστορος, 1989) πέτρινα γεφύρια, υδρόμυλους, πέτρινες βρύσες, δέντρα, χαρακτηριστικούς λίθους, δάση, πηγές, ρέματα και ποτάμια. Το σύνολο αυτών των σημείων συνοδεύεται συνήθως από το όνομα του οικισμού. Τα σημερινά διοικητικά όρια δεν συμπίπτουν πάντοτε με τα 'ιστορικά' κάθε Κοινότητας, αν και τα τελευταία είναι ακόμη γνωστά στις τοπικές κοινωνίες, με αποτέλεσμα να προκύπτουν ορισμένες φορές διαφωνίες και διαφορές για τα δικαιώματα χρήσης πόρων.

Ο οικισμός συνήθως βρίσκεται σε ένα ενδιάμεσο σημείο στην πλαγιά, μεταξύ των χαμηλότερων και των ψηλότερων εκτάσεων (στα 1.000 μ. υψόμετρο περίπου, με τις γεωργικές καλλιέργειες χαμηλότερα και τους βοσκότοπους και τα δάση υψηλότερα, Σχήμα 6). Η κοινοτική έκταση περιελάμβανε (Νιτσιάκος, 1995, σελ. 160):

...καλλιεργήσιμες εκτάσεις (γεωργία), βοσκότοπους (κτηνοτροφία), κλαδερό (κτηνοτροφία) [δάσος δρυός ή συστάδες δέντρων δρυός απ' όπου κλαδεύονταν συστηματικά τα κλαδιά ξεραίνονταν σε θημωνιές και χρησιμοποιούνταν το χειμώνα ή όταν το χορτάρι είναι λίγο για τροφή των ζώων], δάσος (ενέργεια και κατασκευές), κηπάρια (οπωροκηπευτικά) καθώς και την οικιστική έκταση. Πολλές φορές, λόγω της μορφολογίας του εδάφους, η γεωργική γη βρισκόταν σε μεγαλύτερη απόσταση από τον οικισμό (10-15 χιλ.).

Η εικόνα συμπληρώνεται με μια δασική έκταση αμέσως επάνω από το χωριό, βακουφικού χαρακτήρα, το οποίο χρησίμευε ως προστασία από την διάβρωση στην άμεση περιοχή του οικισμού (Λουκόπουλος, 1983) και δεν υλοτομούνταν και από ένα δίκτυο οδικών αρτηριών -λιθόστρωτων σε αρκετά τμήματα τους- και μονοπατιών. Ένα ιδεατό σχήμα της οργάνωσης και των τοπίων που προκύπτουν παρουσιάζεται στο Σχήμα 2.

2.1.3.1 Ο εκσυγχρονισμός της αγροτικής παραγωγής

Η εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής στην Ελλάδα, συνδέεται με την εμφάνιση -μικρών- οικογενειακών ιδιοκτησιών έπειτα από την αγροτική μεταρρύθμιση (Βεργόπουλος, 1975). Η τεχνητή καθήλωση των αγροτικών τιμών από την κεντρική παρεμβατική πολιτική, που είχε στόχο την φθηνή προσφορά αγροτικών προϊόντων και τροφίμων και η συσσώρευση χρεών των -ιδιοκτητών πλέον- των μικρών εκμεταλλεύσεων, οδήγησαν στην εντατικοποίηση της παραγωγής, με σκοπό την αύξηση της παραγόμενης ποσότητας για την επίτευξη μεγαλύτερης ακαθάριστης προσόδου. Η εντατικοποίηση αυτή εκφράζεται με την αύξηση της καλλιεργούμενης γης -αύξηση που εξηγείται εν μέρει και από την έλευση των προσφύγων- και με την αύξηση των εισροών. Τα σχετικά στοιχεία, φαίνεται να υποδεικνύουν αύξηση στις εισροές μετά το 1922 και ιδιαίτερα σε περιοχές όπου ήδη κυριαρχεί η μικρή ιδιοκτησία, οργανωμένη στη βάση της οικογενειακής αγροτικής επιχείρησης, δηλαδή την Πελοπόννησο, τις

Κυκλάδες και την Κρήτη (Βεργόπουλος, 1975). Η σχετική αυτή εντατικοποίηση δεν συγκρίνεται με αυτήν που ακολουθεί με τον ευρύτερο εκσυγχρονισμό της αγροτικής παραγωγής, είναι ενδεικτική όμως της τάσης που παρατηρείται.

Έπειτα από τη δεκαετία του 1950, οι σαρωτικές αλλαγές που συντελέστηκαν στην αγροτική παραγωγή, χαρακτηρίζονται ως ο 'εκσυγχρονισμός' της (ή η 'εκβιομηχάνιση' ή ο 'εκμηχανισμός' της), αν και ο όρος πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή, τουλάχιστον για δύο λόγους (Pratt and Funell, 1997, Rosener, 1999). Ο πρώτος λόγος έχει να κάνει με τις αξίες που περικλείει η χρησιμοποίηση του όρου και την έννοια της πρόοδου που υπονοεί. Η πρόοδος που έχει επιτευχθεί στην αύξηση της παραγωγικότητας και την απελευθέρωση εργατικής δύναμης από την αγροτική παραγωγή, πρέπει να σταθμιστεί με την αυξανόμενη εξάρτηση από μη ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, την υποβάθμιση εδαφών και την δημιουργία ρύπανσης.

Ο δεύτερος λόγος έχει να κάνει με την διχοτόμηση που παρατηρείται στις αναλύσεις και διακρίνει την 'παραδοσιακή' αγροτική κοινωνία και την 'σύγχρονη' αγροτική κοινωνία. Καμία όμως αγροτική κοινωνία δεν ήταν ποτέ στατική (Saulnier, 1987) ή εντελώς απομονωμένη από τον ιστορικό της περίγυρο, αν και αναμφισβήτητα οι αλλαγές που συντελέστηκαν τα τελευταία 50 χρόνια ήταν εντονότερες από οποιεσδήποτε άλλες στην μακρά ιστορική διαδρομή των αγροτικών κοινωνιών στην Μεσόγειο γενικότερα και ειδικότερα στα νησιά του Αιγαίου.

Ο όρος εκσυγχρονισμός καλύπτει τις ακόλουθες αλλαγές (Pratt and Funell, 1997):

1. Την *εισαγωγή νέων τεχνολογιών*, συμπεριλαμβανομένης της εκμηχάνισης, της αύξησης των εισροών ενέργειας και της εισαγωγής νέων μεθόδων για την διατήρηση της γονιμότητας του εδάφους και διαχείρισης ζιζανίων.
2. Την *'παρακμή' της χειρωνακτικής εργασίας*, άρα και την εξαγωγή μεγάλης εργατικής δύναμης από την αγροτική παραγωγή.
3. Την *αυξανόμενη ενσωμάτωση των αγροτικών συστημάτων* σε περιφερειακές, εθνικές και διεθνείς αγορές, συνέπεια των οποίων είναι η τάση εξειδίκευσης της παραγωγής.
4. *Μέτρα για την μείωση ανισοτήτων* μεταξύ του πληθυσμού της υπαίθρου ή ανισοτήτων μεταξύ περιφερειών.

Οι τέσσερις αλλαγές αυτές συνδέονται. Η εκμηχάνιση της παραγωγής είναι ο συντομότερος όμως δρόμος για την ανάλυση των επιπτώσεων των αλλαγών. Η εισαγωγή του ελκυστήρα και της μηχανικής συγκομιδής σιτηρών αποτέλεσαν επαναστατικές αλλαγές στις τεχνικές παραγωγής. Ακόμη και για παραγωγούς με μικρές σε μέγεθος εκμεταλλεύσεις, οι ελκυστήρες (μονοαξονικοί και διαξονικοί) ελάττωσαν σημαντικά τις εργασίες άρσης και κατέστησαν δυνατή την άρδευση με την χρησιμοποίηση τους ως αντλίες. Χημικά λιπάσματα αντικατέστησαν τα απόβλητα των ζώων στην διατήρηση της γονιμότητας των εδαφών, ενώ ο έλεγχος των εχθρών γίνεται με ειδικευμένα παρασιτοκτόνα και ζιζανιοκτόνα. Η εικόνα συμπληρώνεται από την εισαγωγή νέων, περισσότερο αποδοτικών ποικιλιών. Τα αποτελέσματα ήταν η αύξηση της παραγωγής, ιδιαίτερα των αροτραίων καλλιεργειών -η αύξηση ήταν συγκριτικά μικρότερη στους ελαιώνες και αμπελώνες καθώς εκεί δεν ήταν δυνατή η αντικατάσταση της ανθρώπινης εργασίας από μηχανική στον βαθμό που αυτό έγινε με τις αροτραίες καλλιέργειες, με αποτέλεσμα αυτές να παραμένουν έντονα εξαρτημένες από διαθέσιμο εποχιακό εργατικό δυναμικό- και η μείωση της απαιτούμενης εργασίας στο ένα τέταρτο περίπου, σε σχέση με προηγούμενα συστήματα καλλιέργειας. Με διαφορετική διατύπωση, **τα τρία τέταρτα του πληθυσμού που ασχολούνταν με την αγροτική παραγωγή, δεν είναι απαραίτητα πια** (Pratt and Funell, 1997).

Εκτός από τη φυτική παραγωγή, μια μεγάλη διαχειριστική αλλαγή στη ζωική παραγωγή αποτέλεσε η εντατικοποίηση της βόσκησης. Η σύνδεση των επιδοτήσεων με τον αριθμό κεφαλών, η αύξηση των τιμών του κρέατος και γάλακτος και η μεταβολή του διατροφικού προτύπου προς το κρέας και τα γαλακτοκομικά προϊόντα, οδήγησε στην εισαγωγή μεγάλων αριθμών αιγοπροβάτων (για παράδειγμα το 1971, ο συνολικός αριθμός αιγοπροβάτων στα νησιά του Αιγαίου είναι, σύμφωνα με την Απογραφή της ΕΣΥΕ, 682.107 κεφαλές, ενώ το 1991 έχει φτάσει τα 1.055.643 κεφαλές, παρουσιάζοντας αύξηση 35%), τις διατροφικές ανάγκες των οποίων καλούνται να ικανοποιήσουν σε μεγάλο βαθμό οι βοσκότοποι. Η παραγωγικότητα τους όμως, στις συγκεκριμένες ξηροθερμικές κλιματικές συνθήκες είναι περιορισμένη, επομένως περιορισμένη είναι και η βοσκοϊκανότητα των περιοχών αυτών. Η βόσκηση από περισσότερα ζώα υποβαθμίζει την παραγωγικότητα και ελαττώνει το ποσοστό πωδούς βιομάζας που παράγεται, ευνοώντας τελικά την επικράτηση και σχεδόν τέλεια κυριαρχία ξυλωδών ειδών, τα οποία φέρουν μηχανισμούς προστασίας από τη βόσκηση, όπως αγκάθια και αιθέρια έλαια, καθίστανται δε με τον τρόπο αυτό ανεπιθύμητα για βρώση από αυτά (Γιούργα, 1998). Η πρακτική που ακολουθείται σε αυτές τις περιπτώσεις από τους κτηνοτρόφους είναι η χρήση φωτιάς, καθώς την επόμενη βλαστική περίοδο οι τρυφεροί βλαστοί των θάμνων και τα ψυχανθή που φυτρώνουν αποτελούν άριστη τροφή. Η τεχνική αυτή υποβαθμίζει περαιτέρω τους βοσκότοπους και εντείνει τη διάβρωση του εδάφους.

Η εισαγωγή των τεχνολογιών αυτών σε άγονες και οριακές από παραγωγικότητας περιοχές όπως είναι οι ορεινές περιοχές και τα νησιά και το άνοιγμα της αγοράς, ανέδειξε τις μειωμένες παραγωγικές δυνατότητες των εδαφών των περιοχών αυτών. Ο ανταγωνισμός ευνοεί τους παραγωγούς εύφορων ή κεντρικών περιοχών, καθώς διαθέτουν γονιμότερα εδάφη, δυνατότητες άρδευσης, αλλά και μικρότερα κόστη τόσο στον εφοδιασμό με σπόρο, λιπάσματα και φάρμακα, όσο και στην διάθεση των προϊόντων. Οι μειονεξίες αυτές συνέτειναν περαιτέρω στην αγροτική έξοδο από τις μειονεκτικές αυτές περιοχές και στην αποστροφή των νέων από την διαδοχή στην αγροτική εκμετάλλευση της οικογένειας, καθώς συνέπεσαν και με την ευρύτερη αλλαγή του καταναλωτικού προτύπου και την επιθυμία για ζωή και εργασία σε αστικό περιβάλλον. Οι μηχανισμοί αυτοί προσαρμογής στο καινούργιο τεχνολογικό-κοινωνικό περιβάλλον βρίσκονται ακόμη σε εξέλιξη, διευρύνοντας την σφαίρα των δραστηριοτήτων των αγροτικών νοικοκυριών και αυξάνοντας την απασχόληση εκτός εκμετάλλευσης και εκτός αγροτικού τομέα.

2.2 Η ένταξη στην ΕΕ και η ανάπτυξη της υπαίθρου

2.2.1 Ευρωπαϊκή Ένωση και ΚΑΠ

Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και στους μηχανισμούς της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής το 1981, αφενός συνετέλεσε στην αύξηση του αγροτικού εισοδήματος, με ταυτόχρονη όμως μείωση των παραγωγικών επιδόσεων των εκμεταλλεύσεων (Μαραβέγιας, 1992^α, Μαραβέγιας 1992^β), αφετέρου ενέτεινε τις ανισότητες σε επίπεδο εισοδηματικών απολαβών, καθώς η ΚΑΠ ευνόησε εντατικές και παραγωγικές εκμεταλλεύσεις (Παπαγεωργίου, 1995, Λουλούδης, 1999), με αποτέλεσμα οι εκμεταλλεύσεις μειονεκτικών περιοχών να αδυνατούν να παρακολουθήσουν τις παραγωγικές και διαρθρωτικές αλλαγές. Οι περιοχές αυτές συμπεριλήφθηκαν για αυτό το λόγο στο μέτρο των Μειονεκτικών Περιοχών (LFAs). Σε συνδυασμό με τις διαρθρωτικές δράσεις της ΚΑΠ, οι οποίες και στόχευαν στον εκσυγχρονισμό των παραγωγικών δομών των εκμεταλλεύσεων, χρησιμοποιήθηκαν ως μοχλός για εκμηχάνιση και αλλαγή των καλλιεργητικών πρακτικών, στα πρότυπα των εντατικών, παραγωγικών εκμεταλλεύσεων της ηπειρωτικής Ελλάδας. Η προσπάθεια αυτή φαίνεται ότι ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία, λόγω της ίδιας της φύσης των αγροοικοσυστημάτων των περιοχών αυτών. Έτσι, οι διαρθρωτικές δράσεις είχαν ως αποτέλεσμα την κυκλοφορία των χρημάτων που δόθηκαν για την πραγματοποίησή τους στην τοπική αγορά, με απόκτηση αγροτικού εξοπλισμού ακατάλληλου για τις παραγωγικές συνθήκες τους, αλλά δεν απέφερε ουσιαστικά ποτέ την οικονομική και παραγωγική απόσβεση τους. Αντίθετα, οι επενδύσεις αυτές συνετέλεσαν στην υπερβολική εντατικοποίηση καλλιεργητικών συστημάτων περιοχών που δεν είχαν δυνατότητες να ακολουθήσουν μακροπρόθεσμα αυτές τις εντατικές καλλιεργητικές τεχνικές, λόγω της εγγενούς περιορισμένης διαθεσιμότητας των φυσικών πόρων τους, αυξάνοντας τελικά, όπως δείχθηκε, τις ανισότητες, άρα και την καθυστέρηση τους.

Έτσι, φαίνεται να διατηρείται μια αγροτική παραγωγή η οποία συντηρείται από επιδοτήσεις και στρέφεται όλο και περισσότερο προς την πολύ-δραστηριότητα και την ετερο-απασχόληση (Δαμιανάκος, 1999, Κασίμης και Παπαδόπουλος, 1999). Όπου δεν είναι δυνατός ο συνδυασμός της αγροτικής δραστηριότητας με την άλλη απασχόληση, αυτή περιθωριοποιείται ή εγκαταλείπεται. Από την άλλη, σε περιοχές όπου η πολυαπασχόληση δεν είναι εφικτή εξαιτίας της απουσίας εναλλακτικής δραστηριότητας, παρατηρείται εσωτερική μετανάστευση και εγκατάλειψη. Η έλλειψη αξιόπιστων διαχρονικών στοιχείων όμως για την έκταση της πολυαπασχόλησης και τις στρατηγικές επιβίωσης των αγροτικών νοικοκυριών δεν επιτρέπει την εξαγωγή τελικών συμπερασμάτων (Ζακοπούλου, 1999, Κασίμης, Παπαδόπουλος και Στραβοράβδης, 1998).

Παράλληλα, θα πρέπει να τονιστεί η στενή σχέση που παραδοσιακά υφίσταται στην Ελλάδα μεταξύ κράτους και αγροτών, καθώς από την μια το κράτος χρησιμοποιεί την προστασία της αγροτικής παραγωγής για την δημιουργία πελατειακών σχέσεων και δικτύων –που εκφράζονται με φορολογικές ελαφρύνσεις, δανειοδοτήσεις και επιδοτήσεις (Λουλούδης και Μαραβέγιας, 1999, Δερτιλής, 1993, Παπαταξιάρχης, 1990, Κομνηνού, 1990) - και από την άλλη η σχετικά πρόσφατη αγροτική έξοδος έχει διατηρήσει ισχυρούς δεσμούς μεταξύ πόλης και υπαίθρου, με αποτέλεσμα την αντιμετώπιση των αιτημάτων των αγροτών με σχετική συμπάθεια από τον αστικό πληθυσμό της χώρας (Λουλούδης και Μαραβέγιας, 1999). Έτσι, οι αγρότες φροντίζουν να προωθούν ευκαιριακά συμφέροντα που αντανakλούν κυρίως επιδιώξεις των

γεωργών παραγωγικών περιοχών με εντατική παραγωγή, χωρίς μακροπρόθεσμο σχεδιασμό, τόσο όσον αφορά στα ίδια τα παραγόμενα προϊόντα, όσο και όσο αφορά στην μακροπρόθεσμη διατήρηση της παραγωγικότητας των εδαφών και της προστασίας του περιβάλλοντος.

Η πρόσφατη αναθεώρηση της ΚΑΠ (1999) και η αναγνώριση σε αυτή της ανάγκης ολοκληρωμένης ανάπτυξης της υπαίθρου και διαφοροποίησης των οικονομικών δραστηριοτήτων σε αυτή, φαίνεται να προσφέρει το πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορεί να κινηθεί μια στρατηγική αναζωογόνησης της (Πλαίσιο 2).

Πλαίσιο 2. Δράσεις Ανάπτυξης της Υπαίθρου

Τα μέτρα που προβλέπονται στους Κανονισμούς της ΚΑΠ μπορούν γενικά να διαχωριστούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες ανάλογα με τον τρόπο συμμετοχής των παραγωγών σε αυτά, τα *υποχρεωτικά* στην εφαρμογή τους μέτρα και τα μέτρα *εθελοντικής βάσης*. Τα υποχρεωτικά στην εφαρμογή τους μέτρα, περιλαμβάνουν κυρίως ολόκληρο το Τμήμα Εγγυήσεων της ΚΑΠ, αναφέρονται δηλαδή σε τιμές προϊόντων, Κοινές Οργανώσεις Αγοράς, εισαγωγές και εξαγωγές. Τα μέτρα εθελοντικής συμμετοχής από την άλλη, περιλαμβάνουν ολόκληρο το Τμήμα Προσανατολισμού της ΚΑΠ και τα συνοδευτικά (αγροπεριβαλλοντικά) μέτρα, άρα αναφέρονται κυρίως σε επενδύσεις, ενισχύσεις για αναδιάρθρωση του αγροτικού πληθυσμού και της αγροτικής παραγωγής (εξισωτική αποζημίωση, πρόωρη συνταξιοδότηση, ενίσχυση νέων αγροτών, οργανώσεις παραγωγών, βιολογική γεωργία).

Τα εθελοντικά αυτά μέτρα με την αναθεώρηση του 2000 ονομάστηκαν **‘Μέτρα Ανάπτυξης της Υπαίθρου’**, με στόχο το βιώσιμο μέλλον της υπαίθρου της Ευρώπης. Οι διάφορες δράσεις που είναι επιλέξιμες για χρηματοδότηση από τα Διαρθρωτικά Ταμεία (ΕΤΠΑ, ΕΓΤΠΕ Τμήμα Προσανατολισμού και Ε.Κ.Τ.) ενοποιοούνται και αναγνωρίζεται ότι, αν και η αγροτική παραγωγική δραστηριότητα είναι απαραίτητη για την βιώσιμη διαχείριση του τοπίου και της τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς, αυξάνεται η ανάγκη δημιουργίας εναλλακτικών πηγών εισοδήματος πέρα από την αγροτική δραστηριότητα.

Τα μέτρα αυτά, γνωστά και ως ‘δευτέρος πυλώνας της ΚΑΠ’, προέρχονται από την υιοθέτηση της *Ατζέντας 2000* που προέβλεπε την δημιουργία ολοκληρωμένων σχεδίων ανάπτυξης της υπαίθρου (στην Ελλάδα Ολοκληρωμένα Προγράμματα Ανάπτυξης Του Αγροτικού Χώρου, ΟΠΑΑΧ). Η βασική καινοτομία που εισάγεται είναι η διαμόρφωση πολυτομεακής, ολοκληρωμένης προσέγγισης της ανάπτυξης της υπαίθρου, με την ένωση διαφορετικών δράσεων σε ένα ‘πακέτο’, το οποίο προσφέρει ενίσχυση σε όλες τις αγροτικές περιοχές με τρεις τρόπους (CEC, 1999):

1. Τη **δημιουργία ισχυρού αγροτικού τομέα**, με κυριότερες δράσεις: τον *εκσυγχρονισμό των αγροτικών εκμεταλλεύσεων*, με την συνέχιση των σχεδίων βελτίωσης, Τον *εκσυγχρονισμό των διαδικασιών μεταποίησης και προώθησης* αγροτικών προϊόντων, με την προώθηση Προϊόντων Ονομασίας Ποιότητας και Προϊόντων Γεωγραφικής Προέλευσης, Μέτρα ενθάρρυνσης νέων γεωργών, Μέτρα πρόωρης συνταξιοδότησης, και Προώθηση της *δασοκομίας*
2. Την **βελτίωση της ανταγωνιστικότητας αγροτικών περιοχών**, με κυριότερες δράσεις: Την υποστήριξη της *ποιότητας ζωής* των αγροτικών κοινωνιών και Την προώθηση *διαφοροποίησης των δραστηριοτήτων*, με την βοήθεια της καινούργιας πρωτοβουλίας LEADER+
3. Τη **διατήρηση του περιβάλλοντος** και της μοναδικής Ευρωπαϊκής **τοπικής κληρονομιάς ή κληρονομιάς της υπαίθρου** (rural heritage). Οι κυριότερες δράσεις που περιλαμβάνονται σε αυτόν τον στόχο είναι: *Αγροπεριβαλλοντικά μέτρα*, που είναι υποχρεωτικά εφαρμόσιμα από τους παραγωγούς, με την θέσπιση *ορίων “καλής αγροτικής πρακτικής”*, η τήρηση των οποίων δεν επιδοτείται. Στα αγροπεριβαλλοντικά μέτρα περιλαμβάνονται και δράσεις για την *συντήρηση του αγροτικού τοπίου*, με τον ορισμό εκμεταλλεύσεων σε *περιοχές με υψηλή φυσική αξία* (high nature farmed environments), οι οποίες απειλούνται από φωτιά, διάβρωση ή εγκατάλειψη και την χρηματοδότηση *διατήρησης ιστορικών χαρακτηριστικών* των εκμεταλλεύσεων. Επίσης συνεχίζονται και διευρύνονται οι *εξισωτικές αποζημιώσεις* σε εκμεταλλεύσεις μειονεκτικών περιοχών, με στόχους τη διασφάλιση της συνέχισης της αγροτικής δραστηριότητας σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές, τη συνεισφορά στην βιωσιμότητα της αγροτικής κοινότητας, τη διατήρηση του αγροτικού τοπίου και την προώθηση βιώσιμων καλλιεργητικών πρακτικών σε περιοχές όπου είναι απαραίτητη για την προστασία του περιβάλλοντος.

2.3 Ύπαιθρος χώρα στην Ελλάδα

2.3.1 Το τέλος του αγρότη;

Στην Ελλάδα, οι εξελίξεις τις δύο τελευταίες δεκαετίες δείχνουν ότι -εκτός από την ολοκλήρωση της μετακίνησης από το ορεινά και τα ημιορεινά στα πεδινά (Ανθοπούλου, 1999), σελ. 8-10, Γούσιος, 1999) - *‘η απογραφή του 1991 έχει υπερεκτιμήσει τον πληθυσμό των αγροτικών κοινοτήτων ενώ αντίθετα έχει υποεκτιμήσει τον πληθυσμό των μικρών πόλεων’* και η *‘επαγγελματική κινητικότητα του νεαρού αγροτικού πληθυσμού στοχεύει όλο και περισσότερο στη μικρή πόλη ως τόπο μόνιμης εγκατάστασης’* (Γούσιος, 1999, σελ. 185). Έτσι, η Ελληνική ύπαιθρος παρουσιάζεται να διαμορφώνεται γύρω από ένα σύστημα μικρών πόλεων-πόλων. Σε αυτή την εξέλιξη της διαδικασίας συγκέντρωσης του πληθυσμού σημαντικό ρόλο παίζει η *‘οργάνωση και λειτουργία των τοπικών παραγωγικών συστημάτων και η πολυαπασχόληση, αλλά και η συγκέντρωση και ανάπτυξη των υπηρεσιών και λειτουργιών στην αδιαμφισβήτητη πλέον ως τοπικό κέντρο μικρή πόλη’* (Γούσιος, 1999, σελ. 185).

Η μικρή πόλη φαίνεται να παίρνει τις τελευταίες δεκαετίες την θέση των μεγαλύτερων αστικών κέντρων τα προηγούμενα χρόνια ως κέντρο της κινητικότητας των πληθυσμών της υπαίθρου. Η διαφορά είναι ότι τώρα οι μετακινήσεις –όταν γίνονται– είναι είτε προσωρινές, είτε σε μικρότερη απόσταση από τον οικισμό, ενώ παλαιότερα οι μετακινήσεις στα μεγάλα αστικά κέντρα ήταν μόνιμες. Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι, οι συμβατικοί ορισμοί της υπαίθρου που χρησιμοποιεί η ΕΣΥΕ δεν μπορούν να αποτυπώσουν ικανοποιητικά την κατάσταση που έχει διαμορφωθεί στην ελληνική ύπαιθρο, καθώς δεν επαρκούν για να καλύψουν την αυξημένη κινητικότητα του πληθυσμού της και την τοπική συγκέντρωση δραστηριοτήτων. Ταυτόχρονα, αρχίζει να αυξάνεται και στην Ελλάδα η ζήτηση τόσο για κατοικία –πρώτη ή δεύτερη– όσο και για ‘αυθεντικές’ και ‘παραδοσιακές’ εμπειρίες της υπαίθρου, συνδυασμένες βέβαια με όλες τις σύγχρονες ανέσεις.

Τελικά, φαίνεται ότι και η Ελληνική ύπαιθρος αρχίζει να μετασχηματίζεται προς ανάλογη κατεύθυνση με την ύπαιθρο της Ευρώπης όσο αφορά στην αποαγροτοποίηση της, στην αύξηση της ‘διάχυτης αστικοποίησης’ και στην επακόλουθη αύξηση της ζήτησης παροχής υπηρεσιών σε αυτή, στην διαφοροποίηση των αγροτικών παραγωγικών συστημάτων αλλά και στην διαφοροποίηση της χωρικής οργάνωσης της προς όφελος των μικρών ή μεσαίων πόλεων (Ανθοπούλου, 1999). Από την άλλη βέβαια διατηρούνται μια σειρά από ιδιομορφίες και τοπικές ιδιαιτερότητες, όπως η στενή σχέση που υπάρχει ακόμη μεταξύ κατοίκων πόλης-υπαίθρου (Λουλούδης και Μαραβέγιας, 1999), ιδιαίτερα στις μεγάλες ηλικίες και το σύστημα της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας που λειτουργεί ως μοχλός αναζήτησης συμπληρωματικής ή εναλλακτικής απασχόλησης, είτε στην ύπαιθρο, είτε συχνότερα σε μικρές πόλεις. Οι κάτοικοι της υπαίθρου καλούνται να διαμορφώσουν κατάλληλα την παραδοσιακή κινητικότητα του χώρου ώστε να εκμεταλλευτούν αυτούς τους μετασχηματισμούς (ένα παράδειγμα παρουσιάζεται στο Πλαίσιο 5).

Παράλληλα, η Ελληνική πολιτική για την ύπαιθρο καλείται να προσαρμοστεί κατάλληλα στην μεταβολή του ‘κέντρου ενδιαφέροντος’ της από την αγροτική παραγωγή στην ανάπτυξη της υπαίθρου. Όπως ήδη θίχτηκε, η αναθεωρημένη ΚΑΠ διαχωρίζεται σε δύο πολιτικές: μια για την γεωργία (ΚΑΠ Εγγυήσεις) και μια για την ύπαιθρο (ΚΑΠ Ανάπτυξη της υπαίθρου, πρώην ΚΑΠ-Προσανατολισμός). Η αποκλειστική επένδυση της Ελληνικής πολιτικής στην ανάπτυξη της γεωργίας ως μοχλού ανάπτυξης της

υπαίθρου, με ενίσχυση της οικογενειακής γεωργίας (Γούσιος, 1999) έχει αγγίξει τα όρια της τόσο από οικονομικής, όσο και από περιβαλλοντικής πλευράς.

2.3.2 Αγροτική Έξοδος και Επιστροφή: Συμβολικές Κοινότητες

Η μετανάστευση από τις αγροτικές Κοινότητες έγινε πολύ μεγάλης σημασίας για αυτές, καθώς εκτός από *εκροές* πληθυσμού προσφέρουν και *εισροές*, τόσο οικονομικών κεφαλαίων, όσο και **συμβολικών κεφαλαίων**. Ως συμβολικές εισροές μπορούν να οριστούν τα πολιτισμικά ερεθίσματα που εισέρχονται στην Κοινότητα για την ζωή έξω από αυτήν (στις πόλεις) και την ζωή στην Κοινότητα «όπως αυτή θα έπρεπε να είναι» ή «η ζωή σύμφωνα με την παράδοση», με άλλα λόγια δηλαδή, **συμβολικές εισροές είναι τα πολιτισμικά και κοινωνικά στερεότυπα για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της ζωής στην Κοινότητα, αλλά και έξω από αυτήν, στις πόλεις** (Νιτσιάκος, 1995, σελ. 110). Η χρήση αυτών των στερεοτύπων γίνεται μέσα από την συλλογική μνήμη των πρώην χωρικών που ζουν τώρα στις πόλεις, δημιουργώντας φαντασιακές κοινότητες, δηλαδή ιδεατούς τύπους αγροτικών κοινοτήτων στις οποίες η ζωή ήταν διαφορετική.

Η διαδικασία δημιουργίας των φαντασιακών αυτών κοινοτήτων ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε στις κοινότητες της διασποράς. Εκεί, ο χωρικός «αγροτοποιεί» αρχικά το αστικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται και αστικοποιείται ο ίδιος στην συνέχεια, έτσι ώστε η ίδια του η αντίληψη για το παρελθόν και το παρόν του αλλάζει. Στην νέα του κοινωνία βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα τεράστιο δίλημμα: από την μια πρέπει να ενσωματωθεί στην νέα κοινωνία, από την άλλη να διατηρήσει τις «ρίζες» του. Όσο επιτυγχάνει το πρώτο, τόσο αποκόπτεται από το δεύτερο (Νιτσιάκος, 1995). Η αποκοπή αυτή γεννά μια μυθολογία για το παρελθόν και την παράδοση που, τροφοδοτούμενη και από το ρεύμα του φολκλορισμού που διαποτίζει τους αστεακούς πληθυσμούς από την δεκαετία του 1980 και έπειτα.

Στο *αστικό* αυτό ιδεολόγημα της «επιστροφής στις ρίζες», ενυπάρχει μια αντίφαση γιατί οι πρώην κάτοικοι της υπαίθρου ανακαλούν ένα παρελθόν το οποίο οι ίδιοι συνέτειναν στο να εξαλειφθεί, θεωρώντας το ως αναχρονιστικό και ξεπερασμένο. Εκτός από την θεμελιώδη αυτή αντίφαση, το ιδεολόγημα αυτό της 'επιστροφής στις ρίζες', αναπαράγει ένα παρελθόν το οποίο δεν υπήρξε ποτέ, εξιδανικεύοντας και φιλτράροντας επιλεκτικά την αγροτική ζωή στις ορεινές Κοινότητες (Νιτσιάκος, 1995).

Βέβαια στην διαδικασία δημιουργίας του ιδεολογήματος αυτού, οι πρώην αγροτικές κοινωνίες δεν είναι οι μόνες υπεύθυνες. Στο 'εδώλιο' πρέπει να βρεθούν και εξωγενείς παράγοντες επηρεασμού και διαμόρφωσης της κοινωνίας, που επιβλήθηκαν σε μεγάλο βαθμό τις κοινωνίες και στους ανθρώπους των αγροτικών κοινοτήτων. Η μαζική άρνηση του αγροτικού παρελθόντος από το επίσημο κράτος μέσω άτυπων και τυπικών θεσμών και η επιβολή αναγκαστικού εκσυγχρονισμού των παραγωγικών δομών μιας σταθερής λίγο πολύ κοινωνίας, η οποία δεν ήταν έτοιμη για αυτή την μετάβαση, είναι τέτοιοι εξωγενείς παράγοντες. Ο συνδυασμός αυτός των εξωγενών παρεμβάσεων και της ενδογενούς ανάγκης αναζήτησης καλύτερης ποιότητας ζωής είναι τελικά οι γενεσιουργές αιτίες δημιουργίας των κοινοτήτων της διασποράς και αυτών των αστικών ιδεολογημάτων.

Χαρακτηριστικοί φορείς 'διαχείρισης' της συλλογικής αυτής μνήμης είναι οι αδελφότητες και οι σύλλογοι των αποδήμων στις νέες τους πατρίδες -στο εσωτερικό ή εξωτερικό. Ο σκοπός αυτών των αδελφοτήτων είναι τριπλός: κατά πρώτο λόγο η υποδοχή των νεο-αφιχθέντων και η βοήθεια προσαρμογής τους, κατά δεύτερο η

αλληλοβοήθεια μεταξύ των 'συν-χωριανών' στην καινούργια πατρίδα και κατά τρίτο η βοήθεια της ίδιας της πατρίδας με αποστολή χρημάτων για κοινωφελή έργα. Οι αδελφότητες και σύλλογοι αυτοί συνέβαλαν αποφασιστικά στην δημιουργία και αναπαραγωγή του κλίματος 'επιστροφής στις ρίζες' και 'επιστροφής στην παράδοση' ως αντίδοτο της αστικοποίησης και της ενσωμάτωσης των μελών τους στις νέες κοινωνίες τους.

Τα μέλη των αδελφοτήτων και συλλόγων αυτών είναι και δεν είναι ταυτόχρονα μέλη της παλιάς Κοινότητας και της καινούργιας πατρίδας, είναι κάπου ενδιάμεσα, σωματικά στην πόλη, αλλά 'πνευματικά' στην κοινότητα. Η παροχή τέτοιων διευκρινήσεων αποδεικνύει την στενότητα των δεσμών των φαντασιακών αυτών Κοινοτήτων με την ευρύτερη διασπορά. Έτσι, οι παλιές Κοινότητες μολονότι γεωγραφικά και δημογραφικά είναι περισσότερο περιορισμένες από ότι στο παρελθόν, συμβολικά έχουν διευρυνθεί πάρα πολύ για να μπορέσουν να συμπεριλάβουν αστικούς μύθους για την «αγροτική» και «παραδοσιακή» ζωή (Νιτσιάκος, 1995, Λεοντή, 1995).